

СЕЛЯНСЬКИЙ АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1919 РОЦІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Цього року виповнюється 80 років від початку виникнення масового селянського антикомуністичного повстанського руху 1919 - 1921 років на Україні (невід'ємною складовою якого був і повстанський рух на Лівобережжі) - однієї з найдійовіших форм боротьби селянства проти ліворадикальних "воєнно-комуністичних" експериментів більшовиків, що передбачала високий рівень свідомості, активності та організованості її учасників у порівнянні з іншими формами селянської боротьби. Ця трагічна і водночас героїчна сторінка історії рідного народу була вкрай перекрученою і фактично недослідженою, заідеологізованою радянською історичною наукою.

Автор у своїй статті зробив спробу стисло викласти нові найвагоміші результати дослідження численних селянських антикомуністичних повстанських загонів на Лівобережній Україні в 1919 р., сукупність яких і становить конкретний зміст поняття "селянський антикомуністичний повстанський рух". Тому з метою формування чіткого цілісного наукового уявлення про селянський антикомуністичний повстанський рух основний наголос було зроблено на узагальненні численних цифрових даних, котрі об'єктивно і всебічно характеризують предмет дослідження.

Свідомо поза увагою були залишені причини виникнення селянського антикомуністичного повстанського руху, основні засади діяльності повстанських формувань селян, їхні програмні документи тощо - питання, до яких, враховуючи ступінь їхньої розробки, автор звертався в попередніх своїх статтях журналу протягом попередніх років, починаючи з 1997 р. У наступному році автор має намір надрукувати результати досліджень селянського антикомуністичного повстанського руху на Лівобережній Україні в 1920 і 1921 рр. із зазначенням його особливостей, а також деякі цікаві маловідомі сторінки його історії.

Нижченаведені цифри, звичайно, не є остаточними (можливо, деякі загони діяли настільки короткотривало чи епізодично, що не були зафіксовані (чи не було визначено їхнього керівника) радянською владою, або не всі архівні документи з відповідною інформацією потрапили у поле зору автора - все це є цілком нормальним явищем, враховуючи сам характер і специфіку предмету дослідження (стихийність селянської боротьби, вкрай низький ступінь її висвітленості "зсередини"), а також розпорошеність в архівних джерелах відповідної інформації. В подальшому з розвитком історичної науки ці дані будуть уточнюватись і доповнюватись, але вони є достатньо науково точними, правильними і всеохоплюючими для створення конкретної об'єктивної картини селянського антикомуністичного повстанського руху на Лівобережній Україні, а цифрові розкладки не зазнають відчутних змін. Результати дослідження можуть бути використані у викладацькій діяльності, при створенні навчальних посібників для вчителів, студентів, при написанні курсових, дипломних робіт та дисертацій.

Характеризуючи в цілому масовий селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 р., можна стверджувати:

1) діяло не менше 71 повстанського формування (19% від не менше 370 селянських антикомуністичних повстанських загонів політичного характеру, що існували в 1919 - 1924 рр. на Лівобережжі). З цієї кількості точно встановлено назву чи керівника загону в 53 випадках (74,6%). Керівники чи назва 18 загонів (25,4%) владі залишились невідомими. Дубляж при підрахунках загонів, де не були відомі керівник чи назва, уникався шляхом ретельного зіставлення між собою даних про територію, час, характер діяльності, кількісний склад загонів тощо. При цьому брались до уваги і такі важливі аспекти, як маневреність загонів, велика амплітуда коливань чисельності повстанців;

2) аналізуючи в цілому територію активності повстанських загонів, видно, що на Чернігівську губернію припадало приблизно 46,8% їх діяльності, на Полтавську - 32,8%, на Київську (частина повстанських формувань періодично діяла то на Лівобережжі, то на Правобережжі) - 12,5%, на Харківську - 7,9%;

3) територією діяльності 18 повстанських загонів (34% від 53 загонів, в яких точно встановлено назву чи керівника загону) не була лише одна губернія. Все це свідчить в багатьох випадках про погану взаємодію між собою селянських повстанських формувань, їхнє обмежене маневрування, а в кінцевому підсумку - про “замкнутість” повстанського руху на Лівобережжі, що з часом мало згубні для нього наслідки;

4) якщо проаналізувати за географічним принципом розподіл діяльності повстанських формувань петлюрівського та махновського відтинку, то результати будуть такі: на Чернігівську губернію припадає відповідно 50% і 25% їхньої чисельності, на Полтавську - 15% і 58%, на Харківську - 5% і 8,5%, на Київську - 30% і 8,5%;

5) проводячи класифікацію селянських антикомуністичних повстанських загонів Лівобережжя за принципом часового періоду утворення і тривалості існування в наступні роки, необхідно зазначити, що “короткотривалих загонів, котрі діяли лише в 1919 році, було 37 (10% від 370 загонів), з них 23 (62%) - це ті, де був відомий керівник чи назва, в решті - 14 (38%) - ні. Протягом 1919 - 1920 рр. діяв 21 загін (5,67% від 370 формувань), з яких у 17 випадках (80,9%) був відомий керівник чи назва, у решті - 4 (19,1%) - внаслідок епізодичного характеру діяльності не було відомо. У 1919 - 1921 роках діяло 12 загонів (3,24% від 370 загонів), у 1919 - 1923 рр. - 1 (0,27%). При розгляді цього аспекту не враховувалось, де в подальші роки діяли ці загоны. Частина з них, що перебувала на Лівобережжі в 1919 р., у наступні роки перейшла на Правобережжя, Південь, в РРФСР. Але всі вони на момент обліку -1919 р. - діяли на Лівобережжі;

6) саме до “короткотривалих” відноситься значна частина повстанських загонів, які не мали чітко визначеного політичного відтинку. Так, з 23 загонів, що діяли лише протягом 1919 р., і в яких був відомий керівник чи назва, 12 (52%) - не належали до якої-небудь політичної течії у повстанському русі. 3 (13%) -належали до махновської течії, 8 (35%) - до петлюрівської. У тих загонах, що діяли в 1919-1920 рр., показники такі: 9 загонів (53%) не належали до якої-небудь політичної течії, 5 (29%) - до махновської, 3 (18%) - до петлюрівської.

Серед загонів, що діяли протягом 1919-1921 рр., співвідношення між петлюрівською та махновською політичними течіями було приблизно однаковим - 20-25%. З наведених цифрових розкладок видно, що досить значна частина “довготривалих” загонів (особливо махновського забарвлення) діяла в руслі якої-небудь основної політичної течії - ідейне організуюче та об'єднуюче начало було вкрай необхідним для “цементування” повстанських формувань селян;

7) основна маса повстанців (до 60%) перебувала в загонах, що діяли протягом більше 1 року. Це вказує на тривалий характер повстанського руху, глибину причин, які його породили, незважаючи при цьому на негативні риси, притаманні селянській боротьбі (прив'язаність до своєї землі, господарства, стихійність, наївність, розпорошеність дій тощо). Саме “довготривалі” загони і відволікали на себе основний удар регулярних військових частин. Але не можна недооцінювати ролі і “короткотривалих” загонів, чисельність яких значною мірою і створювала враження “всеохоплюючого селянського пекла”;

8) аналізуючи загальну чисельність повстанців, які перебували в загонах, слід відразу відмітити велику амплітуду коливань показників. І це цілком зрозуміло: під час масових селянських заворушень кількість повстанців збільшувалась. Коли ж точилася тривала боротьба - зменшувалась. У середньому можна назвати цифру від 24655 до 30725 чоловік (з цієї кількості приблизно 90% становили багнети (хоча в деяких загонах шабель було від 40 до 60% особового складу в окремі періоди). Беручи до уваги значну плінність особового складу загонів (селянин в своїй основній масі не бажав залишати своєї місцевості), значні бойові втрати, можна стверджувати, що через повстанські формування пройшло значно більше людей. Можливо, наведені цифри, які обчислювались на основі повідомлень представників радянської влади (інформація з боку повстанців, як правило, відсутня), не є досить точними. Але очевидно, що сили повстанських загонів Лівобережжя у 1919 р. перевищували сили, кинуті проти них радянською владою. Зокрема, до початку травня 1919 р. на весь “внутрішній фронт” України Укрфронтом було виділено 21000 чоловік, з них фронтових - 8000 чоловік. Якщо врахувати цей аспект, а також те, що проти комуністичного режиму масово повстало все село, значні військові сили більшовиків були кинуті на “зовнішні фронти” і ними був обраний “силовий” тупиковий підхід до проблеми повстанства, коли залишалися причини, які породили повстанський рух, а карально-репресивна боротьба радянської влади з повстанським рухом селян в 1919 р. ще не розгорнулася на повну силу, стає зрозумілим, чому більшовикам попри розпорошеність повстанців не вдалось в 1919 р. отримати перемогу;

9) говорячи про ступінь озброєності, то, звичайно, селянські повстанські загони поступались можливостям більшовиків, на яких безперерійно працювала військова промисловість, тоді як у повстанців було єдине джерело - трофеї. Хоча за кількістю кулеметів і переважали повстанці (тим же Укрфронтом до початку травня 1919 р. було виділено 140 кулеметів, 20 гармат, 3 броньовики, тоді як у одних лише повстанських загонах Лівобережжя нараховувалось приблизно 130 кулеметів і 8-10 гармат (щоправда, забезпеченість кулеметними стрічками і снарядами в більшості випадків бажала кращого, а розподіл цього озброєння був нерівномірним, зосереджуючись більше у великих загонах, а в деяких повстанських формуваннях були навіть свої команди телефоністів), але загальний рівень озброєності повстанців вогнепальною зброєю був низьким, що було однією з головних причин, яка

струмувала зростання чисельності повстанських загонів. Типовими на той час були повідомлення на зразок “на одну гвинтівку - 4-5 чоловік, патронів дуже мало, артилерія відсутня”, “патронів обмаль, новим повстанцям дали по 7 штук, кулеметні стрічки відсутні”;

10) характеризуючи в цілому на основі вивчення прокламацій, відозв, повідомлень представників радянської влади, зовнішнього вигляду, символіки повстанців політичне забарвлення їх загонів, можна стверджувати, що з 53 селянських антикомуністичних повстанських загонів Лівобережжя, в яких був відомий керівник чи назва загону, 24 (49%) - не мали чітко визначеного політичного відтінку, 16 (30%) - мали петлюрівський відтінок, 11 (21%) - махновський відтінок. Інші політичні течії у повстанському русі на Лівобережжі (боротьбисти, борбисти, “зелений рух” тощо) були представлені дуже незначною кількістю формувань, щоб впливати на узагальнюючі цифрові розкладки;

11) більш складним є питання визначення загальної кількості повстанців, які належали до найбільших політичних течій у повстанському русі - петлюрівської і махновської. Відразу слід сказати, що однозначної точної відповіді не може бути. При підрахунках необхідно враховувати такі аспекти: а) під час рейдів на Лівобережжя великих повстанських формувань петлюрівської чи махновської течії чисельність їх прихильників тимчасово збільшувалась; б) в областях, які межували з Правобережжям чи Півднем, та чи інша течія (відповідно, петлюрівська та махновська) мала перевагу одна перед одною; в) питома вага у відсотковому відношенні повстанських загонів тієї чи іншої політичної течії у повстанському русі не є абсолютним критерієм у визначенні загальної кількості повстанців цієї течії. Враховуючи сказане та чисельність повстанців по кожному окремому загону, можна стверджувати, що в цілому приблизно від 25 до 30% повстанців (в значенні активних членів повстанських формувань) Лівобережжя належало до петлюрівської течії, 24-26% - до махновської;

12) незаможні селяни, за визнанням тогочасних представників радянської влади, становили до 25% складу селянських повстанських загонів (в окремих конкретних випадках, наприклад, загін Калиберди в Полтавській губернії - і до 50%).

У багатьох випадках результатами дослідження селянського антикомуністичного повстанського руху на Лівобережній Україні стає встановлення справжньої історичної картини в епізодах, замовчуваних радянською історичною наукою. Яскравим конкретним прикладом цього може слугувати діяльність Г. Колоса (він же - Колосов), яка зображувалась радянською історичною наукою цілком лояльною до більшовиків. У 1918 р. Г. Колос керував більшовицькими загонами на Катеринославщині. У грудні він як представник Катеринославського губревкому уклав з Махном угоду про спільні дії проти білогвардійців, петлюрівців, німців, гетьманців. Але 31 грудня Катеринослав був захоплений петлюрівськими підрозділами Самокиша. Вину за це Колос і Махно переклали один на одного. У 1919 р. Зафронтбюро затверджує Колоса командуючим групою “більшовицьких повстанських військ Лозово-Синельниківського району” (Катеринославщина), який поступово розширив сферу свого впливу (Донбас, Полтавщина). За твердженням радянської влади, в південно-східній частині Лівобережної України влітку 1919 р. під командою Колоса в складі партизансько-диверсійних формувань активно діяло більше 10500 чоловік, які спирались на підтримку селянства.¹ На початку осені ця

цифра збільшилась до 35000 чоловік. 1 вересня ЦК КП(б)У прийняло рішення про створення Реввійськради й штабу повстанських військ Лівобережної й південно-східної частини Правобережної України. На посаду командуючого цими військами було призначено Г. Колоса. 15 вересня ним було віддано наказ про посилення бойових дій у тилу денікінців.

Подальша діяльність Г. Колоса радянською історичною наукою не афішувалась. І ось чому. 23 листопада 1919 р., зокрема, відбулась телефонна розмова між Мануїльським Д. З. та Затонським В. П. (член РВР 12-ї армії). Останній доповідав: “Підтримка партизанщини - непростима помилка. Колосов випустив заарештованих ним Ангела, Несміянова, розстрілявши декількох з мілкоти. І це після мого категоричного наказу заарештувати чи просто знищити всіх отаманів в своєму районі. Есери-боротьбисти, які називають себе українськими комуністами, висунули гасло українізації Червоної армії, віддали наказ, а також провели це в резолюціях селянських з’їздів. Розпорядженням Південфронту від 9 листопада Реввійськradoю 12-ї армії заборонено всім партизанським частинам групуватися в дивізії, а наказано направляти добровольців виключно до Упроформу для фільтрування. Необхідно провести термінову заміну частин 12-ї армії твердодисциплінованими російськими частинами. В 14-ій армії Серго (Г. Орджонікідзе - **Ісаков**) більш легковажний”.²

Мануїльський в свою чергу інформував Затонського: “Ця Реввійськрада знаходиться в Козятині, має в своєму розпорядженні 4000 багнетів (з них - 400 шабель). Основне ядро - колосовське. Лантух (він же - Лантухов І. Я.), Николашин очолював деякий час так звану “2 Катеринославську бригаду” в кількості 2000 чоловік в складі “більшовицьких повстанських військ Лозово-Синельниківського району”, а вже в 1-ій половині 1920 р. вів бої з 14-ю армією - **Ісаков**), взяв Катеринослав, надісланий штабом Колосова. До складу загонів входять: група Несміянова з Чернігова (кавалерія його складається переважно з татар); група Петенка (колишній боротьбист, український самостійник); Ангел (основною територією його діяльності була Чернігівська губернія - **Ісаков**); галичани (500 чоловік), які розклалися. Колосов замінив галицьких старшин”.³ При цьому він мав намір йти через Фастів на Полтавщину, направляючись на з’єднання з оперуючими там загонами, і просив на це дозвіл у червоного командування. “Всі інші банди, - продовжував далі Мануїльський, - як-то Шепель, присилають своїх делегатів з проханням підпорядкуватися спільному керівництву. Зелений теж прислав свою делегацію. Через Колосова можна вести переговори про перехід галицьких частин на бік радянських військ. Несміянов клопоче про амністію”.⁴

Колосом та Несміяновим були заарештовані Шевченко, Петенко, Ангел. Перші двоє були розстріляні (за твердженням Мануїльського, хоча за іншими джерелами, Петенко ще діяв влітку 1920 р. в Черкаському повіті⁵, можливо також, що це була інша особа, яка себе видавала за Петенка, або просто людина з однаковим прізвищем), Ангела ж, про що вже згадував Затонський, відпустили. Після цього в кінці листопада Колос та Несміянов пішли в Черногрудку в напрямку Фастова, а далі - на Полтавщину. Відомо також, що в 1927 р. в Дніпропетровську було видано книгу Г. Колоса “Заметки о подполье и вооруженной борьбе, 1918 - 1919 гг.”, в якій, звичайно, вищенаведений бік його діяльності не був відображений.

Отже, селянський антикомуністичний повстанський рух є надзвичайно

цікавою, недостатньо дослідженою сторінкою історії важливого періоду в житті українського народу.

Джерела та література:

- 1 История Украинской ССР: в 10 т. Т.6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 - 1920). - К.: 1984. - С. 480.
- 2 ЦДАГОУ. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 23. - Арк. 8 - 9.
- 3 Там само. - Арк. 15.
- 4 Там само. - Арк. 16.
- 5 ДАПО. - Р. 2289. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 4.

